

Prikazi i osvrti

Zoran LADIĆ i Đuro VIDMAROVIĆ (ur.): *Povijest obitelji Zrinski. Zbornik* (Zagreb: Matica hrvatska, 2007.), 390 str.

Obitelj Zrinskih, jedna od najmoćnijih hrvatskih velikaških obitelji, odigrala je značajnu ulogu u prošlosti hrvatskih zemalja. Njezini članovi utjecali su na politička zbivanja, isticali se kao ratnici u burnim vremenima bojeva protiv Osmanlija, aktivno djelovali na polju kulture i umjetnosti, a i u zbivanjima vezanim uz crkveni život. Značenje koje je imala i raznovrsnost područja na kojima su njezini pripadnici dali svoj doprinos, kao i njezin tragičan kraj i posljedice koje je slom moći Zrinskih imao za naše krajeve, budili su dosada interes istraživača iz različitih humanističkih disciplina. Novije doprinose proučavanju povijesti Zrinskih donosi nam zbornik naslovljen *Povijest obitelji Zrinskih* (urednici Zoran Ladić i Đuro Vidmarović), koji je 2007. u svojoj biblioteci *Zbornici i monografije* objavila Matica hrvatska. On donosi radove sa znanstvenoga skupa održanog u organizaciji Odjela za povijest Matice hrvatske u Palači Matice hrvatske u Zagrebu 8. i 9. studenoga 2004. godine. Povod za organizaciju skupa bila je činjenica da se te godine navršilo 340 godina od smrti jednog od najuglednijih članova ove obitelji – bana Nikole Zrinskog (1620.-1664.). Na skupu, a onda i u zborniku, sudjelovali su stručnjaci iz različitih područja (povjesničari, povjesničari umjetnosti, arheolozi, kulturni povjesničari, arhivisti, filozofi i jezičari),

što im je dalo obilježje interdisciplinarnosti. Kako su Zrinski svojim djelovanjem osim na hrvatske zemlje utjecali i na druge krajeve, napose na Mađarsku, a bili su poznati i diljem Europe, udio u skupu uzeli su i znanstvenici iz drugih zemalja.

Zbornik započinje predgovorom Zorana Ladića, jednog od njegovih urednika, a potom slijedi rad Ivana Jurkovića “Nikola Stariji i Nikola Sigetski” (str. 11.-19.), u kome, govoreći o strategijama koje je za života ove dvojice knezova iz obitelji Šubića Zrinskih obitelj koristila u borbi za očuvanje svoga društvenog statusa, autor ocrtava situaciju u zemlji izloženoj intenzivnom osmanlijskom pritisku i napredovanju, govori o demografskim promjenama, raseljeničkoj sudbini plemstva, formiranju novih političkih, društvenih, gospodarskih, vjerskih i kulturnih odnosa.

U svom prilogu “Zimska vojna Nikole Zrinskoga” (str. 21.-41.) Ante Nazor želi upozoriti na važnost uloge Zrinskih u ratovima protiv Osmanlija, kao i na bogatu hrvatsku vojnu povijest prikazujući događaje koji su joj prethodili, tijek i posljedice te odjek akcije u historiografiji zvane Zimska vojna, koju je ban Nikola Zrinski poduzeo 1664. godine. Napose se raspravlja o karakteru navedene akcije, te zaključuje da se ona može smatrati diverzantskom akcijom.

Anđelko Mijatović u radu “Ratni plan protuhabsburškog zrinško-frankopanskog pokreta i njegova izvedba” (str. 43.-60.) govori o načinima na koje su se glavni pokretači ovoga pokreta planirali oružano suprotstaviti Habsburgovcima.

Vezama Zrinskih s Grazom bavi se Christa Höller u prilogu “The Counts of

Zrinski in Graz” (str. 61.-75.). Autorica napominje da je već sredinom 13. st. Bela IV. postavio Stjepana iz roda Šubića, iz kojega su potekli i Zrinski, za upravitelja Štajerske sa sjedištem u Grazu, a potom govori o različitim vrstama veza Zrinskih i Graza: ženidbenim (brak Jurja i Sofije Stubenberg), kulturnim (Nikola i Petar su se ondje školovali), političkim (uključenost štajerskog plemstva u protuhabsburški pokret). Na kraju se bavi i smrću Katarine Zrinske i njezina i Petrova sina Ivana Antuna u zatočeništvu u Grazu. Autorica pažnju poklanja i umjetničkim djelima nastalim u 19. i 20. stoljeću, a koja govore o Zrinscima.

Uvid u svakodnevni život na dvoru Zrinskih pruža nam Ivan Jurišić u svom radu “Ostaci dobara Zrinskih nakon konfiskacije, prema popisu i procjeni 1672-1673., na primjeru utvrde Čakovec i popisa njenog inventara od 9. svibnja 1673.” (str. 77.-90.). Usporedbom popisa imovine Zrinskih u Čakovcu iz 1673. s opisom koji je 1660. dao nizozemski liječnik i putopisac Jakob Toll, govori se o razmjerima pljačke te utvrde 1671., ali saznajemo i kakav je ondje bio namještaj, kako se pripremala hrana, koji se luksuzni predmeti, odjeća, alati spominju.

Tri su rada posvećena utvrđenim gradovima Zrinskih. Zorislav Horvat u svom radu “Kašteli knezova Zrinskih potkraj 15. i početkom 16. stoljeća u Pounju” (str. 91.-136.) na temelju analize kako pisanih vrela tako i materijalnih ostataka opisuje kaštele Zrinskih Gvozdansko, Pedalj, Prekovrški, utvrđeni zvonik na Gori (Brokunovoj) te burg Zrin. Pregled 36 plemićkih gradova, kaštela i tvrđava Zrinskih koje su u cijelosti ili u ruševinama prisutne na terenu ili su nam sačuvane njihove fotografije i crteži, daje u svom prilogu “Plemićki gradovi, kašteli i tvrđave obitelji Zrinskih” (str. 137.-192.) Krešimir Regan, dok se Ante Milinović u radu “Novi prilozii poznavanju graditeljske baštine knezova Zrinskih u Pounju”

(str. 193.-218.) u prvom redu bavi Zrinskim Novigradom (Novi Novi odnosno Brodski).

Rad Hrvoja Petrića “Prilog poznavanju gradskih naselja (trgovišta) na posjedima Zrinskih. Primjer Međimurskog vlastelinstva” (str. 219.-235.) govori o stanovništvu i gospodarstvu na području Međimurskog vlastelinstva općenito, a napose u tamošnjim trgovištima. Pritom upozorava na razlike koje su među pojedinim trgovištima postojale. Autor pažnju poklanja i pojavi protestantizma na tom prostoru.

Pitanjem protestantizma bavi se i Đuro Škvorc u prilogu “Protestantizam u Pokuplju i obitelj Zrinskih” (str. 237.-254.). Nakon što je dao prikaz načina na koji se protestantizam širio u hrvatskim zemljama u 16. i 17. st., Škvorc razmatra odnos članova obitelji Zrinskih prema protestantizmu, kao i razloge koji su utjecali na dobro prihvaćanje protestantizma u Pokuplju.

Grbovima Zrinskih posvećen je tekst Lade Prister “Zrinski i plemićka obitelj Ernusz” (str. 255.-264.). U ovom radu autorica donosi i podatke o obitelji Ernusz, čiji su posjedi, između kojih i Čakovec, nakon što je početkom 16. stoljeća umro njezin posljednji muški član, došli u ruke Zrinskih, koji tada svome starome grbu pridodaju i kulu i zvijezde iz grba ove obitelji, a što pokazuje analiza više sačuvanih grbova Zrinskih.

Djelatnošću Zrinskih na polju kulture bave se prilozii Zvonimira Bartolića “Čakovečka knjiga gatalica *Sibila*” (str. 265.-279.), koji govori o rukopisnoj knjizi gatalica, hrvatskoj preradi mađarske *Fortune*, napisanoj na jeziku pisaca ozaljsko-čakovečkog kruga, te Istvána Lőkősa, “Enumeracija u epovima Marulića, Krnarutića i Nikole Zrinskog s intertekstualnog gledišta” (str. 281.-295.) koji se bavi Nikolinim pjesničkim radom.

Ladislav Dobrica u svom prilogu "Arhivski izvori za povijest obitelji Zrinskih u Hrvatskome državnom arhivu" (str. 319.-325.) upozna nas s vrelima važnim za povijest ove obitelji koji se čuvaju u navedenom arhivu.

Posljednja grupa radova u zborniku bavi se predodžbom o Zrinskim a različitim razdobljima i na različitim zemljopisnim područjima. Margarita Sveštarov Šimat u radu "Ikonografske referencije europskoga prijama Nikole Zrinskoga u engleskome životopisu iz 1664." (str. 297.-318.) bavi se Nikolinim životopisom koji je u Engleskoj objavljen u vrijeme kada je ovaj zahvaljujući svojim uspjesima u ratovima protiv Osmanlija bio na vrhuncu slave. Analiziraju se primijenjeni ikonografski obrasci te razmatraju razlozi interesa engleske javnosti za Nikolu, kao i prilagođavanje njegova životopisa njezinim pogledima. U radu se literarni opisi uspoređuju i sa sačuvanim Nikolinim portretima. Prilog "Zrinski u hrvatskim udžbenicima povijest" (str. 327.-350.) Franka Miroševića analizira udžbenike iz povijesti za osnovne i srednje škole u razdoblju od 1945. do danas s obzirom na mjesto koje daju Zrinskim a interpretaciju njihove uloge u hrvatskoj povijesti. Sabine Florence Fabijanec u tekstu "Zrinski i Frankapani u historiografiji francuskoga govornog područja" (str. 351.-370.) analizira način na koji su Zrinski prikazani u enciklopedijskim natuknicama, člancima ili knjigama posvećenim povijesti Hrvatskog ili Ugarskog kraljevstva, te radovima posvećenim povijesti obitelji Zrinski i Frankapan objavljenim na francuskom jeziku.

Zbornik je opremljen i kazalom imena i mjesta (str. 371.-390.), a donosi i rodoslovlje obitelji Zrinski (str. 4.).

Na kraju bih željela napomenuti da su i u Mađarskoj, čiju su povijest Zrinski također obilježili, u zadnje vrijeme objavljeni noviji rezultati istraživanja posvećenih ovoj obitelji. Godine 2007. objav-

ljen je u Budimpešti zbornik pod naslovom *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában [Zrinski u mađarskoj i hrvatskoj povijesti]* (urednici Sándor Bene i Gábor Hausner, izdavač Zrínyi Kiadó), u kojem nalazimo radove mađarskih i hrvatskih znanstvenika. Damir Karbić u svom prilogu "A brebiri Subicsok az örökös báni cím elvesztéséig (1322)" [Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)] (str. 15.-38.) govori o plemićkom rodu iz kojeg su potekli Zrinski, dok je Géza Pálffy obradio temu "Egy horvát-magyar főúri család a Habsburg monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határonkon átívelő kapcsolatai" [Jedna hrvatsko-mađarska velikaška obitelj u nadnacionalnoj aristokraciji Habsburške Monarhije. Veze Zrinskih koje prelaze granice] (str. 39.-66.). Pojednim članovima obitelji u svojim su se tekstovima bavili József Bessenyei ("Szigetvári Zrínyi Miklós" [Nikola Zrinski Sigetski], str. 67.-86.), Nataša Štefanec ("IV. és V. Zrínyi György" [Juraj Zrinski IV. i V.], str. 87.-112.), Gábor Hausner ("Zrínyi Ádám" [Adam Zrinski], str. 165.-180.), Ágnes R. Várkonyi ("Zrínyi Ilona" [Jelena Zrinska], str. 181.-206.) i János J. Varga ("Zrínyi János Antal, a király foglya" [Ivan Antun Zrinski, kraljev sužanj], str. 207.-218.). István Bitskey obradio je temu "Virtus és poézis. Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben" [Junaštvo i pjesništvo. Samospoznaja i narodna svijest u djelima Nikole Zrinskoga] (str. 113.-136.). Naslov rada Zrinke Blažević i Suzane Coha je "Zrínyi Péter – a hőseremtés irodalmi modelljei és stratégiái" [Petar Zrinski – književni modeli i strategije stvaranja junaka] (str. 137-164), dok se likovnim djelima koja prikazuju dvojicu Nikola - Sigetskog i pjesnika - bavi u svom prilogu "A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai" [Slikovni prikazi Nikole Zrinskog Sigetskog i Nikole Zrinskog pjesnika] (str. 219-268.) Gábor Tüskés. U dodatku knjige donose se pri-

jevodi na mađarski jezik djela posvećenih Zrinskim Marka Forstalla i Galeazza Gualda Priorata. Ovi su prijevodi popraćeni studijom Sándora Benea "A Zrínyiek: egy családtörténet története" [Zrinski: povijest obiteljske povijesti] (str. 271.-319.) u kojoj autor prikazuje do kojih promjena dolazi u slici o podrijetlu i povijesti Zrinskih tijekom vremena te kakav su utjecaj pritom imale političke potrebe prvo samih Zrinskih, a potom i nacionalnih ideologija 19. i 20. stoljeća.

I ovaj zbornik, kao i zbornik *Povijest obitelji Zrinskih*, pokazuje da o Zrinskim, kao i njihovoj percepciji u kasnijim stoljećima možemo još mnogo toga reći. Uloga koju su igrali u svoje vrijeme, ali i u predodžbama kasnijih stoljeća, te raznolikost područja života na kojima su ostavili traga, pružaju zanimljivo polje rada istraživačima raznih struka.

Marija Karbić

Tomo ŠALIĆ: *Vinkovački leksikon* (Vinkovci: vlastita naklada, 2007.), 669 str.

Ovu enciklopediju Vinkovaca i okolice na gotovo sedamsto stranica napisao je jedan čovjek, Tomo Šalić. Ne samo da ju je napisao, nego i priredio i tiskao u vlastitoj nakladi. Leksikone obično piše skupina autora, a izdaju poznati i bogati nakladnici.

„Leksikon sadrži velik broj natuknica izrađenih po uzoru na enciklopedije, opće leksikone i druga izdanja te vrste“. Ova rečenica iz Napomene objašnjava o kakvom je djelu riječ. Oblik knjige je zaista enciklopedijski, tvrdo ukoričen na 669 stranica.

Knjiga je podijeljena na tri dijela: Leksikon, Kronologija i Povijesna čitanaka. U uvodnom dijelu su opširne napomene i kratice, a izvori i literatura je navedena na punih devet stranica.

Naravno da *Leksikon* čini glavni dio knjige od 500 stranica pa bi kao takav mogao i bez poglavlja *Povijesna čitanaka*.

Natuknica o određenom mjestu započinje podacima o lokaciji, a zatim daje opširnu povijest mjesta s podacima o stanovništvu od najranijih popisa do danas. Gospodarske podatke o mjestu donosi iz popisa stanovništva pa tako saznajemo npr. koliko neko mjesto ima konja, traktora, automobila, koliko je uposlenih itd. U rubrici *Kultura i šport* donosi osnovne podatke o društvima i klubovima kao i poznatim osobama koje su porijeklom iz tog naselja. *Vjerski život* opisuje na temelju spomenica župe i vizitacija. Posljednje poglavlje je novija povijest – *Domovinski rat* koja je za pojedina mjesta koja su više stradala opširna s kronikom ratnih događanja, podacima o ubijenim, zatim o povratku i obnovi. Na kraju natuknice navedena je poznatija literatura. Osim opširnog opisa Vinkovaca obrađeno je 39 okolnih naselja. Posebne su natuknice o teritorijalnom ustroju prije i sada, pa su tako obilni podaci o općinama, kotarevima, župama, vjerskim zajednicama, raznim udruženjima, klubovima, školama, zdravstvenim i raznim drugim ustanovama.

Autor je donio podatke „o mnogim osobama koje su rođenjem, obrazovanjem ili radom vezane za Vinkovce i okolicu“. Zbog ograničenog prostora uz pojedine autore navedena su samo značajnija djela. Portreti osoba osim iznimki namjerno nisu uključeni što je veliki nedostatak ovog leksikona. Većina suvremenika dala je osobne podatke ali „ti su podatci prikupljeni tijekom nekoliko godina te nisu potpuno ažurni.“ U napomenama je dobro istaknuto da „broj re-

daka nije uvijek pokazatelj značaja osobe ili događanja.“

Drugi dio Leksikona čini Kronologija (str. 521-555) u kojoj su navedena značajnija događanja u Vinkovcima i široj okolici u skraćenom obliku do 1700. godine, a onda su opširniji podaci za svaku godinu sve do 1990. godine. Kronologija ratnih godina (od 1991.) je opširna po datumima značajnijih događanja. Kronologija završava s koncem 2005.

Treći dio knjige nosi naslov *Povijesna čitanka* od stotinu stranica koju čini autorov izbor izvornih tekstova iz prošlosti (ili o prošlosti) koje su pisali povjesničari, zatim tu su razni dokumenti, ulomci iz književnih radova, izvaci iz pravila društava, novinski članci o događanjima u Domovinskom ratu, a na kraju i nekoliko pjesama s notnim zapisima. Točno se navodi stranica iz kojeg je izvora preuzet članak tako da čitatelja zainteresira da pročita cijeli izvor.

Svako slovo abecede u Leksikonu ponije posebnom stranicom s nekoliko slika u boji. Obično su to fotografije mjesta, crkve, grba ili značajnijeg događaja koji se spominje u tom poglavlju. Sve druge stranice su crno-bijele.

Na prednjem zalistku je velika karta „Tloris županije Srijemske“ iz 1890. godine, a na zadnjem zračna snimka središta Vinkovaca 2007. godine.

Na kraju je bilješka o autoru sa slikom i popisom radova.

Vinkovački leksikon je spomenik Vinkovcima, vinkovačkom kraju, Šokadiji, Slavoniji i Hrvatskoj. Vjerujem da će se naći nakladnika i donatora da ovaj leksikon uskoro izađe proširen i uđe u svaku kuću vinkovačkog kraja i u dom iseljenih Vinkovčana. Koliko je samo znanstvenika i inih odgojila vinkovačka gimnazija, koji su obogatili Hrvatsku i svijet, a ovaj leksikon je bio premalen da bi se u njemu svi spomenuli.

Šimun Penava

Anna Maria GRUENFELDER: *U radni stroj velikoga njemačkog Reicha. Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske* (Zagreb: Srednja Europa, 2007.), 271 str.

U nakladi izdavačke kuće Srednja Europa iz Zagreba objavljena je zanimljiva knjiga koja svojom tematikom pokriva jedno od nedovoljno istraženih područja iz hrvatske prošlosti. Radi se o problematici radnika i radnica iz Hrvatske koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata odvedeni na prisilni rad u Treći Reich. Autorstvo knjige naslovljene *U radni stroj velikoga njemačkog Reicha, Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske* potpisuje Anna Maria Grünfelder, koja je rođena u Koruškoj, a od 1974. godine živi u Zagrebu. Zanimljivim se čini dodati i kako je autorica diplomirala povijest specijaliziravši se zatim za istraživanje povijesti ranog novog vijeka te crkvene povijesti (271.).

Nakon zahvale i popisa kratica, autorica je knjigu podijelila u četiri veće cjeline od kojih je svaka cjelina detaljnije raščlanjena prema pojedinim odsječcima koji pokrivaju tematiku vezanu uz naslov već spomenute veće cjeline (9.-209.), a zatim, kao peti dio knjige, slijedi zaključak (211.-216.). Nakon glavnog dijela knjige autorica je pridodala i bibliografiju (217.-232.), zatim priloge (233.-253.), sažetak na njemačkom jeziku (255.-258.) te kazala osobnih imena (259.-263.) i geografskih pojmova (264.-270.). Naposljetku se nalazi stranica knjige posvećena bilješci o samoj autorici (271.).

Prva veća cjelina knjige koja predstavlja uvod u problematiku obrađivanu u knjizi naslovljena je „Uvod – Nepoznato poglavlje hrvatske povijesti“ (9.-55.). U navedenoj cjelini raščlanjenoj u

više odsječaka autorica je prikazala stanje istraživanja ove problematike u hrvatskoj i srpskoj historiografiji, ali i u historiografijama nekih europskih zemalja (Njemačka, Austrija, Italija itd.). Istodobno, u uvodnom dijelu knjige je ukazala na razloge svojih istraživanja te je determinirala određene granice, tj. ukazala kako u problematiku istraživanja prisilnog rada nije uključila „prisilni i robovski rad ratnih zarobljenika“ (22.). Nakon prikaza stanja u izvorima na kojima temelji istraživanje, autorica je prikazala osnovne razloge nacističkih vlasti za zapošljavanje stranih radnika u gospodarstvu Trećeg Reicha još od sredine tridesetih godina XX. stoljeća (45.-55.).

Pitanjem položaja Nezavisne Države Hrvatske u okvirima Trojnog pakta autorica započinje prvi dio knjige (radi se o drugoj većoj cjelini u knjizi) koji je naslovljen „Slanje radne snage u Njemački Reich – iz perspektive emisivnih zemalja“ (57.-138.). Raščlambom problema autorica je pokušala komparirati određena pitanja problematike prisilnog rada, odnosno slanja radnika na rad u Treći Reich iz perspektive NDH, Mađarske i Italije, a glede potonje zemlje spoznaje razdoblja prije i nakon kapitulacije Kraljevine Italije, početkom rujna 1943. godine. Iako u statusu ratnih saveznika, autorica je ukazala kako je NDH stavljena u podređen položaj u odnosu na Treći Reich o čemu zorno svjedoči i potpisani bilateralni sporazum između NDH i Trećeg Reicha (od 8. svibnja 1941.) temeljem čijih odredbi je obavljano slanje radnika i radnica na rad u Njemačku. Naime, tim sporazumom je NDH svjesno stavljena u „položaj izvršitelja, a neće imati ni mogućnost da zastupa interese svojih radnika.“ (71.). U daljnjem tekstu prikazana je provedba potpisanog sporazuma kao i neki od razloga koji se naveli građane NDH da odu na rad u Treći Reich. Uslijed loših život-

nih i radnih uvjeta, onemogućavanja povratka nakon isteka ugovora o radu, problema oko isplata nadnica i slično autorica ukazuje kako je zainteresiranost među stanovništvom NDH sve više splašnjavala, pa su već u prvoj polovici 1942. godine uslijedile veće deportacije „nepoćudnih i pogibeljnih“ osoba, odnosno Srba, partizana, komunista i nešto Roma, na prisilan rad u Treći Reich. Te su deportacije bile vezane uz rješenje „srpskog pitanja“, a veće deportacije su bile vezane i uz ustaško-njemačku ofenzivu protiv partizanskih jedinica u sjevernoj Bosni te protjerivanje tamošnjeg stanovništva. Naime, u borbi protiv „odmetnika“ NDH je pokušavala doći do radne snage za potrebe Trećeg Reicha, jer je interes domaćeg stanovništva bio obrnuto proporcionalan potrebama njemačkog gospodarstva, koje je tijekom 1942. godine zahtijevalo 100.000, a već iduće godine 150.000 novih radnika s područja NDH. Osim toga, dio stanovništva je radio i pri njemačkim vlastima na području NDH, a posljedica slabog interesa je bilo i jačanje partizanskog pokreta te nedostatka kvalificirane radne snage na području same Nezavisne Države Hrvatske. Osim navedenih razloga, autorica je primjerima ukazala i da su razlog za deportaciju na rad u Treći Reich bili i sitni prekršaji ili neprijateljska djelatnost protiv ustaških vlasti i njemačkih postrojbi. No, u drugoj polovici 1943. godine, kada je postalo očito da se tek pritiskom može osigurati barem dio potrebne radne snage, na rad su deportirani i stanovnici Hrvatske koji su bili osuđeni na izdržavanje sudskih kazni, odnosno upućivani su na prisilan rad „u posebne kaznene logore, radno-odgojne logore s režimom koji se nije mnogo razlikovao od onoga u koncentracijskim logorima.“ (113.). U posljednjem dijelu ove cjeline autorica je ukratko prikazala neke podatke vezane uz regrutiranje radnika s područja koje je anektirala Kraljevina Italija, i to zasebno za razdoblje

do, odnosno nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943. godine, a zatim je nekoliko stranica posvetila prisilnim radnicima s područja Dalmacije pod njemačkom vlašću te područja koja su se nalazila u sastavu Mađarske (Međimurje, Baranja).

Treća cjelina knjige nosi naslov „Životni i radni uvjeti *Fremdarbeitera* na teritoriju današnje Republike Austrije“, a u njoj autorica problematizira pitanje statusa hrvatskih radnika i radnica na području današnje Austrije koja je uoči početka Drugoga svjetskog rata bila pripojena Hitlerovoj Njemačkoj. U ovom dijelu knjige autorica otkriva i neke podatke koji su nepoznati hrvatskoj historiografiji, odnosno o organiziranoj pastoralnoj skrbi za hrvatske radnike u Trećem Reichu. Iako o postojanju hrvatskih dušobrižničkih centara za hrvatske radnike u Trećem Reichu nema previše podataka, autorica ukazuje na razgovore između Njemačke biskupske konferencije i zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca o slanju hrvatskih svećenika u Treći Reich, a i sam je zagrebački nadbiskup 1941. godine dr. Wilhelmu (Vilimu) Keilbachu, pripadniku njemačke narodnosne skupine iz Banata i profesoru zagrebačkog Bogoslovnog fakulteta, prigodom njegova odlaska na nastavak studija u München, povjerio „dužnost delegata hrvatskog episkopata za dušobrižništvo hrvatskih radnika u Njemačkoj.“ (147.). Unatoč radu više svećenika na području Trećeg Reicha te nastojanjima crkvenih organa oko organizacije redovitog dušobrižništva za hrvatske civilne radnike i radnice u Trećem Reichu autorica, na posljetku, zaključuje da pastoral ipak nije zaživio (152.).

Nakon prikaza pastoralne skrbi za hrvatske radnike u Trećem Reichu autorica je dala i kraći prikaz najvažnijih gospodarskih djelatnosti u kojima su u Trećem Reichu, a na području današnje Republike Austrije, bili zaposleni Hrvat-

ski radnici. Naime, osim dobrovoljnog ili prisilnog sudjelovanja pri izgradnji najveće njemačke hidrocentrale Kaprun, hrvatski radnici su bili zaposleni u poljoprivredi, privatnim domaćinstvima, ugostiteljskim objektima, industriji, građevinarstvu te na održavanju infrastrukture. S razvojem ratnih operacija te ulaskom austrijskog područja u domet savezničkih zračnih snaga autorica ukazuje i kako je od kraja 1943. godine, a osobito 1944. godine, otežan i pogibljan postao život i rad stranih radnika na području Austrije. Istodobno, s nepovoljnim razvojem ratnih operacija započela je i izgradnja njemačke obrambene linije duž austrijsko-mađarske i austrijsko-slovačke granice koja je trebala zaustaviti napredovanje jedinica Crvene armije, a na tome tzv. „Jugoistočnom bedemu“ Treći Reich je prisilno uposlio i oko 55.000 mađarskih Židova.

„Posljednji čin – repatrijacija u Jugoslaviju“ (201.-209.) naslov je posljednjeg dijela knjige u kojem je autorica dala kratku kronologiju ulaska savezničkih snaga u Austriju, a potom je i s nekoliko primjera ilustrirala status, tj. odnos novih jugoslavenskih vlasti prema bivšim prisilnim radnicima na teritoriju Trećeg Reicha.

Što reći na kraju? Hvale je vrijedan autoričin pokušaj da obradi veoma zanimljivu i gotovo neistraženu temu iz hrvatske povijesti Drugoga svjetskog rata, ali ipak treba dodati i neke osnovne zamjerke knjizi. Prije svega, u mogućem ponovnom izdavanju knjige svakako bi se trebalo povesti računa o točnosti popisa korištene literature i izvora kako se ne bi potkrale pogreške koje su prisutne u ovome izdanju, odnosno radi se o netočnim, nepotpunim ili pogrešnim naslovima objavljenih knjiga ili njihovih izdavača. Autorica nije u potpunosti mogla sagledati problematiku prisilnog rada što je i razumljivo s obzirom na nedostatak izvora i isključivanje proble-

matike ratnih zarobljenika iz istraživanja, što je uostalom sama autorica i napomenula, ali smatram da su u radu prisutne nepotrebne digresije koje, iako zanimljive, nisu vezane uz osnovnu tematiku knjige. Primjerice, neki pasusi ili manji dijelovi knjige su sasvim nepotrebni jer, ne ulazeći ovdje u srž problema, rad mađarskih Židova u Austriji 1944. godine ipak nema prevelike veze s dobrovoljnim ili prisilnim radom hrvatskih radnika i radnica u Trećem Reichu.

Knjiga je svojim naslovom trebala pokriti problematiku radnica i radnika koji su iz Hrvatske otišli ili su odvedeni na prisilni rad u Treći Reich, ali područje Hrvatske je tek djelomično obrađeno, što je s obzirom na već spomenut nedostatak izvora i razumljivo. No, ostaje nejasno je li autorica pokušavala objasniti problematiku na području Nezavisne Države Hrvatske ili je, što je s obzirom na naslov knjige i vjerojatnije, mislila obraditi problem s aspekta područja današnje Republike Hrvatske. Naime, radi se o dva sasvim različita pojma koji se ne mogu izjednačavati, a autorica u tekstu govori o radnicima iz Hrvatske, dok neki dijelovi knjige sadržavaju i podatke (ofenziva na Kozari, odvođenje pravoslavnog stanovništva s tog područja na prisilni rad u Treći Reich) vezane uz područje današnje Republike Bosne i Hercegovine. Iako je stavljanje u kontekst kako bi se objasnili povijesni procesi sasvim razumljivo, izgleda da se autorica ipak nije najbolje snašla s obzirom na to da joj se pojam Hrvatske i NDH često izjednačavaju ili preklapaju. Unatoč navedenom, moram dodati kako se radi o veoma zanimljivom djelu koje će biti nezaobilazno polazište za sve istraživače koji se u budućnosti odluče baviti ovom problematikom.

Mario Kevo

Mišo DEVERIĆ i Ivan FUMIĆ: *Hrvatska u logorima 1941.-1945.* (Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2008.), 135 str.

Svake godine s početkom mjeseca travnja u Hrvatskoj, ali i šire, počinju rasprave vezane uz ustašku Nezavisnu Državu Hrvatsku te uz logorski sustav koji je na temelju proklamiranog rasnog i nacionalnog zakonodavstva utemeljila ustaška vlast. Spomenute rasprave prethode komemoraciji koja se u spomen na proboj jasenovačkih logoraša održava u drugoj polovici travnja, a koje preko obilježavanja bleiburških događaja traju sve do konca svibnja ili čak početka lipnja. Rasprave zatim utihnu do idućega proljeća, kada sve po istome scenariju krene iznova. Naravno, spomenuta problematika je veoma široka i svatko se nada kako će ukazati na nešto novo, otkriti neki novi detalj ili pak objaviti kakav rad ili knjigu vezanu uz navedenu problematiku. Tako je uoči obilježavanja 63. obljetnice proboja logoraša iz Jasenovca u nakladi Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske otisnuta manja knjiga naslovljena *Hrvatska u logorima 1941.-1945.* Autor spomenute knjige je Mišo Deverić, koji je nakon izučavanja elektrotehničkog zanata završio Višu upravnu školu (134.), a suautorom se navodi i Ivan Fumić, bivši predsjednik SABA RH.

Knjiga započinje predgovorom (7.-8.) Jurja Hrženjaka, urednika izdanja, te uvodom (9.-20.) u kojem autor na desetak stranica pokušava prikazati neke osnovne podatke o nastanku Nezavisne Države Hrvatske, o njezinoj rasnoj politici itd. Svojim opsegom uvod zapravo obuhvaća dvostruko manje prostora s obzirom na to da je paralelno dan i u prijevodu na engleski jezik. Istodobno,

autor koristi prigodu te u uvodnome dijelu pokušava objasniti „Zašto je i sada nužno pisati o ustaškim logorima na teritoriju NDH?“ (16.).

Knjiga je podijeljena na dva dijela, odnosno prvi dio, naslovljen „Logori na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. (21.-97.)“, sastoji se od sedam manjih cjelina koje su nastale autorovim razvrstavanjem logora prema njihovoj namjeni. Tako je autor po nekoliko stranica knjige posvetio useljeničko-iseljeničkim logorima, zatim sabirnim logorima, ustaškim koncentracijskim logorima, zatim dječjim i ženskim logorima, zajedničkim logorima velikonjemačkog Reicha i ustaša u NDH, talijansko-fašističkim logorima 1941.-1943. na području NDH te naposljetku jednu stranicu četničkim logorima. Drugi dio knjige sadrži priloge izdanju (99.-127.), a knjizi je zatim pridodan popis korištenih izvora (129.-132.), pregled kratica (133.) te životopis Miše Deverića (1928.-2007.).

U prilogima izdanju otisnuta su dva faksimila, odnosno faksimil sudske presude bivšem jasenovačkom zapovjedniku Dinku Ljubomiru Šakiću iz 1999. godine te faksimil dopisa Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac od 22. listopada 2007. vezan uz upit u kojem je SABA RH tražio „brojčane podatke o ubijenima u ustaškom koncentracijskom logoru Jasenovac, a za potrebe izdavanja knjige „Ustaški koncentracijski logori na tlu tzv. NDH od 1941. do 1945.“ (102.). Tu se nalaze i tri prijepisa, odnosno sjećanje nekadašnjeg jasenovačkog župnika Jure Paršića koje je izvorno objavljeno 1985. godine u publikaciji *Hrvatska revija* (103.-109.), zatim prijepis teksta „Užasi ustaških logora Stara Gradiška“ autora J. Hrženjaka, koji je izvorno objavljen u časopisu *Anjuta* 2006. godine (110.-111.), te prijepis cjelovitog predavanja Ive Goldsteina naslovljenog „Nezavisna Država Hrvatska

– osnovne činjenice i procesi“, koje je 28. siječnja 2008. održao za profesore povijesti u hrvatskim srednjim školama (112.-127.).

Radi se o knjizi čije autorstvo potpisuju Mišo Deverić i Ivan Fumić. Ovdje moram istaknuti neke dvojbe koje su se nametnule prigodom čitanja knjige, ali ih nisam uspio razriješiti. I nakon pažljivog čitanja knjige nejasnom ostaje uloga Ivana Fumića u samom procesu nastanka knjige. Naime, njegovo ime se spominje jedino na koricama knjige. Najvjerojatnije je kako je I. Fumić za objavljivanje priredio rukopis M. Deverića, ali to se izrijekom nigdje ne navodi, osim što u predgovoru izdanja J. Hrženjak navodi kako je I. Fumić: „(...) dodatno prikupio arhivsku građu, različite pravne dokumente, statističke i druge podatke i uspješno priveo kraju složen i zahtjevan posao, dajući hrvatskoj javnosti uvid u strahote ustaških logora i stanje duha vlasti ustaške NDH.“ (7.). Nadalje, nemoguće je da je knjiga bila inspirirana pokojnim Mišom Deverićem ako je on bio autor osnovnog rukopisa. Isto tako, zamjetno je da se u knjizi govori da se ovdje radi o dopunjenom, proširenom i prerađenom rukopisu, ali se baš nigdje ne navodi Fumićeva uloga u nastanku knjige, odnosno ostaje nejasnim što je suautor mijenjao i/ili dodavao knjizi. Već sam ranije naveo da za priloge knjizi piše kako dopunjavaju autorske tekstove u knjizi prema čemu se može zaključiti da se ovdje radi o tekstovima nekolicine autora, što bi već bio zbornik radova, ali je iz ranijih opservacija jasno da se radi o rukopisu Miše Deverića.

Uz već spomenuto želim istaknuti i da se u nekim dijelovima knjige, kao i u predgovoru, spominje da se radi o ustaškim logorima, ali nemoguće je tako jednostrano postavljati teze s obzirom na to da autori u knjizi pišu i o četničkim, njemačkim i talijanskim logorima na po-

družju NDH. Dakle, iz takvih bi se konstatacija moglo zaključiti kako su svi logori zapravo bili ustaški, a to ne odgovara utvrđenim povijesnim činjenicama niti stanju na terenu za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Dakle, s obzirom na spomenuto želim dodati i kako su autori mogli razmisliti i o preciznijem naslovu knjige jer naslov ne odgovara temi, odnosno njezinim proklamiranim osnovnim postavkama, ali niti strukturi knjige. Naime, (su)autori pišu o logorima u Hrvatskoj, ali ovdje se radi o ustaškim, njemačkim, talijanskim i četničkim logorima od kojih se mjesto njihova postojanja danas ne nalazi na teritoriju Republike Hrvatske (primjerice Zemun). Dakle, u knjizi se uglavnom radi o logorima koji su se nalazili na području onodobne Nezavisne Države Hrvatske, ali i o logorima koje su talijanske okupacijske vlasti uspostavile u Dalmaciji i na otocima. S djelovanjem i radom potonjih logora NDH kao ni Hrvatska nisu imali previše veze i to upravo stoga što su to bili logori talijanskih vojnih i civilnih vlasti. Postojanje njemačkih, a osobito četničkih logora ne može se dovoditi u vezu s Hrvatskom i Hrvatima jer je riječ o logorima na području onodobne NDH koji nisu bili u nadležnosti ustaških vlasti. Umjesto naslova pod kojim je knjiga objavljena preciznije bi bilo da je možda naslovljena *NDH u logorima 1941.-1945.*, ili nešto drugo. No, o tome se, ipak, trebalo razmišljati prije no što je rukopis predan u tisak.

Što se tiče same knjige, nejasni su još neki kriteriji. Uporabom znanstvenog aparata i angažmanom recenzenata pokušava se postići dodatna vrijednost knjige, ali u knjizi je zamjetno da je korišteni znanstveni aparat neujednačen, veoma „šlampav“ i nedorečen. Tako se kod nekih bilježaka navode podaci o izdanju, broju stranice na koju se autor poziva, a ponegdje se to ne navodi. Pojedine bilješke su nepotpune, odnosno nedorečene, a popis korištenih izvora, u koje je uključue-

na i literatura iako se iz samog naslova to ne može vidjeti, nije potpun i poprilično je aljkavo načinjen te odiše netočnostima. Ako čitatelji pozele potražiti izdavača nekog naslova navedenog u znanstvenom aparatu ili pak sami naslov djela, vjerojatno je da neće imati uspjeha, jer pojedini naslovi knjiga ili imena autora jednostavno ne postoje. Primjerice, u popisu literature se navodi knjiga *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945.* čiji su autori Igor Grabovac i Dragan Cvitanović (130.), a zapravo se radi o knjizi *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...* (Zajednica istraživača *Dijalog*; Udruga za promicanje znanstvenog dijaloga (*Dijalog*); Zaklada *Friedrich Neumann* Zagreb, Zagreb, prosinac 2005.) čiji su autori Igor Graovac i Dragan Cvetković. Dakle, ovdje sam naveo tek jedan primjer nonšalantnog pristupa ozbiljnoj istraživačkoj temi, jer je stvarno apsurdno da autori ne znaju puni naslov ili imena autora knjige koju su koristili pri pisanju svojeg rada. Ako je takav previd, a nije jedini, načinio autor rukopisa, priređivač istoga za objavljivanje je ipak trebao obratiti pažnju na takve pogreške te ih svesti na najmanju moguću mjeru. Naravno, to ne znači da bi samo povjesničari trebali pisati o ovakvim temama, ali se postavlja pitanje na kakav se to način ovakvim izdanjima odaje počast žrtvama ustaških logora? No, to bi možda zahtijevalo previše rada?!

Mario Kevo

Davor MARIJAN: *Slom Titove armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987.-1992.* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, 2008.) 481 str. (s prilogima 518 str.)

U istraživanju velikosrpske agresije na Hrvatsku i ostale zemlje bivše Jugoslavije nedostaje radova koji na dostatan način objašnjavaju ulogu, djelovanje i ciljeve Jugoslavenske narodne armije (JNA) a naročito njezinu transformaciju iz čuvara komunističke Jugoslavije u jednog od ključnih provoditelja srpskih ekspanzionističkih planova. Mnoštvo je različitih djela (članaka, monografija, memoara) koji analiziraju rat na tlu bivše Jugoslavije i nude svoje viđenje njezinog raspada, ali analiza JNA kao jednog od glavnih aktera ovih zbivanja je od strane istih uglavnom površno i nedovoljno obrađena. Monografija Davora Marijana *Slom Titove armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987.-1992.* nudi pogled iz kuta povjesničara koji svoje viđenje Armije temelji u okviru dostupnih arhivskih izvora (istina, još uvijek uglavnom nedostupnih), onovremenog tiska i dosadašnjeg iskustva prikupljenog proučavanjem Domovinskog rata. Davor Marijan (1966.) je otprije poznat kao jedan od najznačajnijih istraživača vojne povijesti Hrvatske i Jugoslavije za razdoblje od 1941. do 1995. godine. Od 2001. god. radi u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu na projektu „Stvaranje Republike Hrvatske i Domovinski rat 1991.-1995.-1998.“ Među njegova važnija djela ubrajaju se: *Borbe za Kupres 1942.* (Zagreb 1999.); *Smrt oklopne brigade* (Zagreb-Sarajevo 2002.); *Bitka za Vukovar* (Zagreb-Slavonski Brod 2004.); *Oluja* (Zagreb 2007.). Ova monografija je njegova skraćena i za širu javnost prilagođena doktorska disertacija pod naslovom *Jugoslavenska narodna armija i raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1987.-1992. godine.* Knjiga je podijeljena na 14 poglavlja u kojima je autor analizirao sve važnije značajke od ustroja obrambenog sustava Jugoslavije i organizacije JNA 1987. god. do ratnih djelovanja JNA i njezine preobrazbe u tri srpske vojske 1992. godine.

U prva dva poglavlja „Jugoslavija i njezin obrambeni sustav“ (str. 25-44) i „Organizacija i važnije značajke JNA“ (str. 45-68) autor analizira međusobnu prožetost Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) s JNA, odnosno sustavnu komunističku indoktrinaciju djelatnika Armije te organizacijske strukture, brojno stanje i nacionalnu strukturu starješinskog kadra. Pripadnost organizaciji SKJ je bila glavna odrednica Armije još od vremena II. svjetskog rata i njezinog stvaranja, a u drugoj Jugoslaviji je članstvo u SKJ bio osnovni preduvjet za napredovanje u strukturama JNA. Armija je popunjavana je po kriteriju moralno-političke podobnosti kandidata, dok je njihova stručnost bila u drugom planu. Vrijedi istaknuti da je JNA bila snažno uključena u ondašnje društvo kroz prizmu SKJ, a u javnosti je predstavljana kao jedina općejugoslavenska institucija. Obrambeni sustav zemlje se temeljio na „Konceptiji općenarodne obrane“, koji je predstavljao opciju kombiniranog ratovanja kroz organizaciju dvokomponentnih oružanih snaga: JNA s ulogom klasične operativne vojske i Teritorijalne obrane (TO) zamišljene po uzoru na partizansku organizaciju iz II. svjetskog rata. Službeno je TO bio najširi oblik „organiziranja radnih ljudi i građana za oružanu borbu“ u svrhu obrane republika i autonomnih pokrajina. Nakon smrti Josipa Broza Tita, apsolutnog vladara Jugoslavije i vrhovnog zapovjednika JNA, ulogu vrhovnog zapovjednika je preuzelo kolektivno Predsjedništvo Savezne Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) a od kraja 1988. god. i predsjednik SKJ pa je tako stvorena prilično konfuzna situacija u liniji zapovijedanja Armijom što će doći do izražaja izbijanjem „jugoslavenske krize“. Armija se sastojala od „Kopnene vojske“, „Ratne mornarice“ i „Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne obrane“ (RV i PVO). Kopnena vojska kao najbrojniji dio se sastojala od šest armija i samostalnog korpusa u

Crnoj Gori, ratna mornarica se na strateškijskoj razini nalazila u sklopu „Vojnopomorske oblasti“ dok su RVO i PVO također predstavljali zasebne oblasti. Najveći dio opreme i naoružanja JNA je bio domaćeg podrijetla zahvaljujući „Vojnoprivrednom sektoru“ JNA i značajnoj domaćoj vojnoj industriji, no dobar dio oružja je potjecao iz zemlja zapadnog i istočnog bloka. Autor drži da je JNA bila odlično naoružana sila u kvantitativnom pogledu, no ističe kako je najveći dio armijskog vojnog arsenala zastario u odnosu na neke susjedne zemlje. Nacionalni sastav JNA i poglavito njezin starješinski kadar je bio uvelike u korist Srba (broj oficira srpske narodnosti je bio za 20,87% veći u odnosu na udio Srba u pučanstvu SFRJ).

U trećem, četvrtom i petom poglavlju „Jugoslavenska kriza“ (str. 69-80), „JNA u krizi“ (str. 81-124) i „JNA u prvim mjesecima višestranačja“ (str. 125-148) autor je nastojao objasniti glavne uzroke i posljedice političke i gospodarske krize koja je zahvatila Jugoslaviju u 80-im godinama 20. stoljeća te njezin učinak na Armiju. Početak kraja je bila Titova smrt 1980. god. jer je SFRJ bez njega bila „brod bez kapetana“ a ubrzo nakon toga je uslijedio slom „planske ekonomije“. Dotada silom suzbijane i prešućivane političke i nacionalne tenzije izlaze na površinu započevši neredima na Kosovu (1981. god) i buđenjem srpskog nacionalizma (srpskim osporavanjem postojećeg ustavnog stanja i federalnog uređenja države, napadom na Tita i njegovo političko nasljeđe, isticanjem i preuveličavanjem ustaških zločina nad Srbima u II. svjetskom ratu s nakanom dokazivanja kolektivne krivnje hrvatskog naroda za ustaške zločine). Tvrdnje o srpskoj ugroženosti i neravnopravnosti su dobile ključno mjesto u „Memorandumu“, nedovršenom rukopisu Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine. U 1988. i 1989. god. Jugoslaviju su potresali „mitinzi istine“ ili

„događanja naroda“ kojima je srpska politička elita pod vodstvom Slobodana Miloševića rušila rukovodstva AP Vojvodine i Kosova, a kasnije i Crne Gore. Ovi događaji su dodatno narušili odnose ostalih republika sa Srbijom. U ovim godinama JNA se sve više politički osamostaljivala pod vodstvom admirala Branka Mamule, saveznog sekretara za narodnu obranu od 1982.-1988. god. i njegovog nasljednika Veljka Kadijevića nakon 1988. godine. Unatoč tome JNA je trpjela kritike od slovenskih intelektualaca a ubrzo zatim i slovenskog političkog vodstva, koji su tražili osnivanje republičkih armija. Kritizirali su obrambenu koncepciju i ulogu, ustroj i pravac razvoja JNA, ali i njezin općejugoslavenski karakter. Buduću da je JNA sebe držala jedinom realnom snagom i institucijom federacije, koja je zadržala unutrašnju snagu i koheziju za razliku od SKJ, držala je da se kriza u zemlji može riješiti „čvrstom rukom“, prestrojavanjem SKJ i Predsjedništva SFRJ s maksimalnim ovlastima i centralizacijom SFRJ koja bi onemogućila republičke interese ispred saveznih. Ovakav stav je izjednačio interes Armije i srbijanskog rukovodstva. Armija je stoga 1988. god. prešla na plan „Jedinstvo“, kojim je posredstvom zapovjedne linije stekla nadzor nad TO, umjesto dotadašnjeg republičkog nadzora. Ovaj plan joj je omogućio jedinstvo u kontroli svih oružanih snaga SFRJ. Kopnena vojska je umjesto dotadašnjih šest armijskih oblasti uvela tri vojišta-vojne oblasti s Komandama u Beogradu, Zagrebu i Skopju, zadržavši Vojnopomorsku oblast. Ovaj plan je po autoru imao naglašenu spremnost Armije prema unutrašnjim zadaćama. Raspad SKJ na 14. kongresu SKJ održanom u siječnju 1990. god. posve je raspršio nade JNA da će se SKJ konsolidirati u namjeri da sačuva Jugoslaviju. Raspadom SKJ Armija je izgubila bitan političku oslonac u svojim namjerama da očuva državu, jer se Armija posve poi-

stovjetila sa SKJ i držala teze da socijalistička Jugoslavija može postojati samo dokle postoje JNA i SKJ. Vodstvo JNA je cijelo vrijeme odbijalo depolitizaciju Armije što je pojačavalo njezin sukob sa Slovenijom i Hrvatskom, štoviše pojačavala je komunističku promidžbu u javnosti vlastitim političkim angažmanom. Vrhunac takvog djelovanja je bilo osnivanje Saveza komunista-Pokreta za Jugoslaviju (SK-PJ) krajem 1990. god. u kome je JNA za cilj uzela čuvanje slobode i nezavisnosti Jugoslavije. Postojeća organizacija SKJ u JNA je također pristupila SK-PJ. Pluralizam koji je nastajao u tadašnjoj SFRJ je JNA dijelila na temelju njihovog odnosa prema Armiji. JNA je višestranače poimala na temelju podjela u prvoj Jugoslaviji i II. svjetskom ratu a sebi dodijelila ulogu istinskog čuvara interesa komunističke Jugoslavije i njezinih naroda jer je sebe doživljavala kao najbolji dio ondašnjeg društva. Pobjeda združene opozicije u Sloveniji i Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) u Hrvatskoj su razočarale JNA pa je kontakte s novim vlastima nastojala svesti na minimum. Armija je očuvanje SFRJ vidjela u referendumu svih naroda i narodnosti a ne republika, odbacivala je konfederalni oblik uređenja što je bilo jednako stavu Srbije, koja nije priznala republičke granice za buduće državne već ih je držala administrativnim i promjenjivim.

Šesto poglavlje „U predvorju rata“ (str. 149-184) opisuje proces razoružavanja TO, zaoštavanje odnosa Armije i demokratskih vlasti u Hrvatskoj i Sloveniji i provedbu završne faze plana „Jedinstvo“. Razoružavanje TO je započelo u veljači 1990. god. povlačenjem viška naoružanja i opreme iz skladišta TO u pozadinske baze JNA. Tako su republike praktički razoružane a u isto vrijeme JNA je izvršila prekvalifikaciju postrojbi u području Zagreba, Knina, Zagreba i Banjaluke i Hercegovine. Novoustrojeni Zagrebački korpus je tako

imao zadaću pacifikacije šireg zagrebačkog područja po uzoru na djelovanje Prištinskog korpusa JNA na Kosovu 80-ih godina. S iznimkom Knina prekvalificirane postrojbe kopnene vojske su imale postojeće garnizone ili su dodatno razmještene u mjesta s većinskim hrvatskim stanovništvom. Nakon izbornih pobjeda demokratskih stranaka u Hrvatskoj i Sloveniji JNA je otkazala suradnju s MUP-ovima ovih republika što će izaći na vidjelo u događanjima na ljetu 1990. godine. Na najavu srpskog referenduma u Hrvatskoj i prijetnji hrvatskih vlasti da će ga onemogućiti, armijski je vrh naredio podizanje borbene spremnosti. Srpsku pobunu je armija pak proglasila stanjem bliskim građanskim ratu a ne oružanom pobunom.

Sedmo poglavlje „Jugoslavenstvo na kušnji: Slovenija“ (str. 185-218) govori o eskalaciji sukoba Slovenije i JNA, nakon koje je postalo jasno da JNA više nema namjeru očuvati Jugoslaviju u njezinim postojećim granicama, već da se orijentira k stvaranju krnje Jugoslavije u kojoj bi svi Srbi živjeli u jednoj državi. Prvi oružani sukob u SFRJ je uslijedio nakon odluke Slovenije da preuzme kontrolu nad TO i da više ne šalje svoje novake na odsluženje vojnog roka u JNA. Nakon desetodnevnih borbi slovenskog TO i Armije, postignuto je primirje. Armija je napustila Sloveniju posramljena nakon odluke Predsjedništva SFRJ o njezinom povlačenju, uz nepotrebne ljudske žrtve i osjetan pad morala i sve učestalija dezertiranja njezinog nesrpskog kadra. Autor mekši pristup JNA naspram Slovenije tumači tvrdnjom što su joj Drnovšek i Kučan politički bili prihvatljiviji negoli Tuđman i Mesić u Hrvatskoj, nadalje oporba koja je došla na vlast u Sloveniji nije Armiju niti približno asocirala na „snage koje su poražene u II. svjetskom ratu“ i što je najvažnije u Sloveniji nije postojalo „srpsko pitanje“. Također ni političko vodstvo Srbije nije imalo namjeru staja-

ti Sloveniji na putu izlaska iz Jugoslavije. Povlačenje JNA iz Slovenije je dovelo u još nepovoljniji položaj Hrvatsku, čije je rukovodstvo bilo svjesno da Hrvatska neće dobiti priliku olako napustiti Jugoslaviju kao Slovenija.

Osmo poglavlje „Zaplet: JNA i Hrvatska“ (str. 219-338) opisuje izbijanje rata u Hrvatskoj i otvoreno postavljanje JNA na stranu velikosrpske pobune. Armija je poticala pobunu naoružavanjem Srba (još u ljeto 1990. god. Srbi su demonstrirali kako imaju oružje podizanjem balvan-revolucije), a istovremeno žestoko medijski i politički napadala hrvatski politički vrh zbog kupnje oružja i povećanja broja pripadnika MUP-a. JNA je zdušno propagirala glasine kako se Srbima u Hrvatskoj sprema nova „1941. godina“, i dok je HDZ jednostrano proglašavala sljedbenicima ustaške NDH i maspoka 70-ih godina 20. stoljeća, pobunjene Srbe je nazivala „narodom koji je uzeo sudbinu u svoje ruke“ ili „naoružanim narodom“ i slično. Prvi sukob JNA s hrvatskom policijom i snagama Zbora narodne garde (ZNG) dogodio se već u ožujku 1991. god., nakon intervencije hrvatskih snaga u Pakracu, ali su se intenzivirali na ljeto 1991. godine. JNA je tijekom 1991. god. osnivala „tampon zone“ oko pobunjenih područja, službeno s namjerom na odvoji sukobljene strane, a zapravo da zaustavi svaki pokušaj hrvatskih vlasti glede suzbijanja pobune i vraćanja pobunjenih područja u ustavno-pravni poredak Republike Hrvatske. Autor napominje da JNA nije niti jednom djelovala protiv odluka pobunjeničkih vlasti, niti je zabilježen slučaj da je Armija razoružavala pripadnike krajijske milicije, za razliku od hrvatskih snaga. Armija je naoružavala članove Srpske demokratske stranke (SDS) ali i u nekim slučajevima i članove SK-PJ. Izbijanjem sukoba Armija je TO SAO Krajine pretvorila u svoj bojni dio, koji je bio podređen JNA. Uz to, Armija je povećavala broj jedinica na

tlu Hrvatske, mahom snagama Novosadskog i Tuzlanskog korpusa ali i jedinicama iz BiH, Makedonije i Srbije, a na obuku i u pričuvni sastav pozvala veći broj građana srpske nacionalnosti u područjima zahvaćenim velikosrpskom pobunom. Srpske napade na policijske postaje na Kordunu, Banovini, Pounju i Slavoniji JNA je otvoreno pomagala. Na otvoreni napad JNA i pobunjenika, Hrvatska je najizravnije odgovorila 12. rujna 1991. god. kada je otpočela s blokadom i zauzimanjem vojarni i skladišta Armije. Unatoč tome što je Armija bila pripremljena za hrvatski napad i dobrim dijelom ga sama iznudila, hrvatske snage su osvojile neke od najjačih uporišta JNA kao što su bile vojarne u Zagrebu (Borongaj), Varaždinu, Gospiću, Delnicama, Virovitici i Bjelovaru kao i veći broj skladišta, graničnih karaula, tehničkih radionica i domova JNA. Teško je reći koliko je oružja ZNG i hrvatska policija zarobila, ali je moralni i psihički učinak svakako pridonio braniteljima dok je za Armiju predstavljao ozbiljan psihološki udarac. JNA je namjeravala Hrvatsku blokirati i presjeći na više pravaca: Gradiška-Virovitica, Bihać-Karlovac-Zagreb, Knin-Zadar, Mostar-Split. Zadatak je obuhvaćao i cilj deblokade snaga JNA u gradovima kao što su bili Koprivnica, Bjelovar, Zagreb, Karlovac, Šibenik, Split, Zadar, Rijeka i Delnice. Snage Armije su iz istočne Slavonije imale napredovati prema Zagrebu i Varaždinu, a one iz Trebinja i Herceg Novog blokirati Dubrovnik i podržati napredovanje prema Splitu. Tako bi Armija izašla na granicu Srpske Krajine u Hrvatskoj i prisilila njezino vrhovništvo na bezuvjetnu predaju. Dodatna otežavajuća činjenica za Hrvatsku je bio embargo na oružje uveden za zemlje bivše Jugoslavije 25. rujna 1991. god., na prijedlog SFRJ čime je međunarodna zajednica onemogućila Hrvatskoj da se kupnjom oružja odupre agresiji i umanjiti neravnopravan odnos snaga. Autor na-

vodi da je najveći obol u napadima na Hrvatsku dala Beogradska vojna oblast – Centralno vojište (Novosadski korpus, Gardijska mehanizirana divizija, dijelovi Kragujevačkog i Užičkog korpusa) u Slavoniji i Srijemu. Banjalučki korpus je napadao zapadnu Slavoniju, a Uzički i Sarajevski korpus jug Hrvatske (uz dijelove Titogradskog, Niškog korpusa Skopske vojne oblasti). Zapovjedništvo Pete vojne oblasti (Varaždinski, Zagrebački, Riječki korpus) bilo je blokirano, pa su napadačke operacije imale izvršiti dvije operativne grupe sastavljene od snaga JNA i pripadnika pobunjenih Srba s Korduna i Banovine, uz podršku Banjalučkog, Novosadskog, Niškog i Kumanovskog korpusa. Jadranskopomorsko vojište je predvodio Kninski korpus, glavni zaštitnik SAO Krajine, dok su snage Vojnopomorske oblasti i Flote imali sekundarnu ulogu. Na južnom dijelu ovog vojišta su djelovale znatne snage Beogradske i Skopske vojne oblasti. Nakon neuspjeha ovih operacija uslijedilo je izvlačenje JNA iz neokupiranih dijelova Hrvatske. U Zagrebu je 22. studenog 1991. god. dogovoreno povlačenje jedinica i opreme JNA s teritorija Republike Hrvatske. Premještanje snaga Armije iz neokupiranih dijelova RH je dovršeno 30. prosinca 1991. god. a izvlačenje opreme i oružja Vojnopomorske oblasti je okončano koncem svibnja 1992. godine. Pod pokroviteljstvom međunarodne zajednice 2. siječnja 1992. god. postignut je „Sarajevski sporazum“ koji je donio prekid vatre između JNA i hrvatskih snaga. Novi ustroj Armije je dogovoren krajem prosinca 1991., kada su osnovane četiri vojne oblasti (Beograd, Sarajevo, Skopje, Titograd). U studenom 1991. god. odobreno je slanje mirovnih snaga UN-a u Jugoslaviju, sa zadatkom držanja crte razdvajanja Hrvatske vojske s pobunjenim Srbima i JNA. Mirovne snage UNPROFOR-a su zauzele zone odgovornosti stvorivši tampon zone između sukobljenih snaga.

Istodobno je Armija imala plan izvlačenja svojih snaga u garnizone u BiH i Srbiji, na opće nezadovoljstvo pobunjenih hrvatskih Srba, ali vodeći računa da se garnizoni nalaze u blizini pobunjenih područja kako bi se brzo uporabili u „zaštiti srpskog naroda od ustaškog genocida i integriteta zaštićenih oblasti UN u slučaju da on bude ugrožen“. U ožujku, kada su počele pristizati i prve snage UNPROFOR-a, TO RSK je preuzeo crte bojišnice od snaga JNA.

Deveto i deseto poglavlje „Njemačka hoće na dva mora, na severno i na Jadransko more“ (str. 339-246) i „JNA i Srbija: Jer, kada je vojnik JNA u Hrvatskoj ne može se reći da je to Srbija“ (str. 347-358) objašnjavaju odnos Armije prema zemljama Zapada koje su po njezinom sudu dijelile na one koje su željele očuvati Jugoslaviju očišćenu od komunizma i dovesti je pod okrilje Zapada (SAD, Francuska, Velika Britanija), te one koje su željele razbiti Jugoslaviju (Njemačka, Austrija, Italija). Ujedinjenje Njemačke je za vrh Armije predstavljao čin restauracije IV. Reicha, što je potvrdio general Kadrijević ocijenivši sredinom lipnja 1991. god. da je Njemačka razbijač Jugoslavije s ciljem izlaska na Jadran. Ovu pojavu kod Armije je dobro ocijenio američki veleposlanik u SFRJ Warren Zimmermann zaključivši da se JNA nakon kraja bipolarne pojave svijeta okrenula „svojim antinjemačkim i antizapadnjačkim tlapnjama“. Iako je neumoljivo plasirao u javnost izjave o stalnoj prijetnji napada NATO-a na SFRJ, vrh JNA je znao da zemlji ne prijeti neposredna opasnost izvana, a za diplomatsko djelovanje zapadnih zemalja je ocijenio da idu u korist Hrvatske i Slovenije, što u stvarnosti nije bio slučaj. Kadrijević je neuspješno lobirao kod vrha Crvene armije, od koje je očekivao da će pomoći ideološkim saveznicima u nakani da očuvaju komunističku SFRJ. Iako je naizgled JNA ortodoksno branila jedinstvo jugo-

slavenske države i svih njezinih naroda komunističkom retorikom iz vremena II. svjetskog rata, međusobna suradnja i vezanost (ne uvijek idilična već promrežena međusobnim nepovjerenjem i sukobima za političku prevlast) srbijanskog državnog vrha i armijskog vrha na koncu Srbiju je postavila na mjesto gospodara Armije, što je značilo odbacivanje jugoslavenstva i prihvaćanje srpstva kao temeljne oznake Armije.

Jedanaesto poglavlje „Iz Makedonije bez ispaljnog metka“ (str. 359-364) i dvanaesto poglavlje „Kraj: JNA i Bosna i Hercegovina“ (str. 365.-390) opisuje kraj zajedničke države i rasplet s Armijom u ove dvije države. Rasplet jugoslavenske krize se u ovim državama uvelike razlikovao jer kako je autor istaknuo, to je ovisilo o udjelu Srba u stanovništvu ovih republika. S obzirom na mali udio Srba u SR Makedoniji, srbijansko rukovodstvo nije iskazalo životni interes za ovu republiku, dok je JNA neko vrijeme ignorirala makedonsku želju za samostalnošću i izlaskom iz Jugoslavije. Nakon makedonskog referenduma o samostalnosti i povlačenja makedonskih predstavnika iz saveznih tijela SFRJ, postignut je dogovor između Armije i makedonskih vlasti o povlačenju JNA s teritorija Makedonije. U BiH je situacija bila posve obratna. Srbija je tijekom krize zauzela stav kako je BiH mjesto u krnjoj Jugoslaviji/Velikoj Srbiji i dala je do znanja da je za to spremna ratovati. Srbijanski vrh je točno ocijenio da je postizanje uspjeha u Hrvatskoj jamčilo Srbiji gotovo siguran uspjeh u BiH. Tijekom rata u Hrvatskoj, prostor BiH je Armiji predstavljao ishodišno mjesto za operacije na tlu Hrvatske. Armija je pritom koristila logističke, manevarske, prometne i ljudske potencijale BiH (u pogledu mobilizacije nekih dijelova bosanskohercegovačkog TO i upotrebe Tuzlanskog i Banjalučkog korpusa) u operacijama vezanim za teritorij RH. Autor je zaključio da je do konca 1991.

god. BiH čvrsto u funkciji rata protiv Hrvatske. Armiji je u prilog išla pasivnost i blagonaklonost muslimanskog lidera i republičkog predsjednika Alije Izetbegovića, za kojega je nazočnost „armije stabilizirajući faktor“ i kroz izjavu proizašlu nakon spaljivanja hrvatskog sela Ravno u Hercegovini od strane rezervista JNA „kako to nije naš rat“. Slobodan Milošević je 5. prosinca 1991. god. zatražio da se JNA razmjesti u BiH što je značilo da je ta zemlja došla na red u ostvarivanju velikosrpskog projekta. Raspoređivanje snaga JNA je dovršeno do kraja prosinca, a paralelno je JNA naoružavala pristaše SDS-a (JNA je raspolagala s otprilike 70 000 srpskih dobrovoljaca u BiH) i oštro prozivala vlasti BiH zbog vojnog organiziranja Muslimana i Hrvata. Početkom ožujka 1992. god. izbijaju prvi sukobi u Bosanskoj Posavini i Sarajevu, dok požar rata zahvaća cijelu BiH tijekom travnja i početkom svibnja iste godine.

Trinaesto poglavlje „Jedna JNA za tri vojske“ (str. 391-400) prikazuje konačnu transformaciju Armije. Najprije je JNA na tlu Srbije i Crne Gore u periodu od ožujka do travnja 1992. god. transformirana u novu oružanu silu imena Vojska Jugoslavije, a TO je ukinuta. Preustroj JNA u BiH je bio nužan zbog diplomatskih okolnosti nakon što je međunarodna zajednica priznala BiH kao suverenu državu 6. travnja 1992. godine. Stvaranje Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine je proizašlo iz tri dijela: 2. vojne oblasti JNA, naoružanih grupa SDS-a i dijelova TO. Armija nije napustila ni tlo Hrvatske, a da prethodno nije izvršila preustroj snaga pobunjenih hrvatskih Srba, postavivši tako temelj Vojsci Srpske Krajine. Ove snage su se sastojale od pripadnika milicije, snaga TO RSK, dobrovoljaca ali i pripadnika Armije rođenih na tlu Hrvatske ili BiH koji su naredbom iz svibnja 1992. god. morali ostati na tim područjima, odno-

sno uključiti se u nove srpske vojske. Tako je nova srpska vojska u BiH mogla računati na čak 90 000 pripadnika JNA srpske nacionalnosti rođenih na tlu BiH. Armija je srpskim vojskama u Hrvatskoj i BiH osim vojnika i starješina ostavila i znatne količine opreme i naoružanja (s naglaskom na tešku artiljeriju, oklopna vozila i zrakoplovstvo u kojima su hrvatske i muslimanske snage oskudjevale ili ih uopće nisu imale).

Četrnaesto poglavlje, „JNA u ratu“ (str. 401-466), analizira ukupno vojno umijeće Armije iskazano u ratovima u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH. Armiju je od početka krize mučilo međusobno nadmudrivanje vodstva JNA i rukovodstva Srbije, što je svakako pridonijelo neuspjehu velikosrpskih planova, naročito u Hrvatskoj. Vrh Armije je držao da se Srbija nedovoljno angažirala, naročito u pogledu mobilizacije svojih građana, dok je srbijansko vodstvo smatralo da Armija raspolaže i s više nego dovoljnim sredstvima za ispunjavanje svoje zadaće. Vrijedi istaknuti i nesklad u tumačenju ciljeva ratovanja, što se odrazilo na moral i odaziv za mobilizaciju u redove Armije. Cijelo vrijeme sukoba unutar mnogih srpskih političkih stranaka (Srpski pokret obnove, Srpska radikalna stranka, SDS) ali i nekih armijskih starješina postojao je otpor prema upornom forsiranju jugoslavstva, umjesto naglašavanja srpskog karaktera i ciljeva Armije, koje je ipak bilo u službi srpskog naroda. Za trajanja sukoba Armija nije zaostajala u kršenju zakona i običaja ratovanja za svojim pomagačima, srpskim dobrovoljcima i teritorijalcima. Najpoznatiji primjeri zločina koje je izvršila JNA jesu sudjelovanje u strijeljanju ranjenika na Ovčari, masakr civilnog stanovništva (sela Škabrnja, Lovas), etničko čišćenje, pljačka, neselektivno granatiranje i razaranje civilnih područja i kulturnog znamenja (Vukovar, Dubrovnik...). Unatoč apsolutnoj tehničkoj

i ljudskoj premoći, JNA nije ispunila svoj glavni zadatak slamanja hrvatske obrane i okupacije Hrvatske do granica velikosrpskog projekta. Uzrok ovome je nesposobnost zapovjednog kadra JNA u svim linijama zapovijedanja, nekvalitetna obučenosť vojničkog i starješinskog kadra, podcjenjivanje vojne sposobnosti i odlučnosti protivnika, rasulo među mobiliziranim obveznicima i ročnicima, odljev ročnog i starješinskog kadra kao i neracionalno rasipanje tehničkih, logističkih i ljudskih potencijala. Sudbina Armije je bila zapečaćena skupa sa sudbinom Jugoslavije, odnosno njezina teza o jednoznačnosti Jugoslavije i komunizma ju je svrstala na stranu Srbije i njezinih ekspanzionističkih planova. Armija nije započela rat; to je učinila politika Srbije, ali je JNA provodila njezine ratne planove što je čini jednako odgovornom, ako ne i najodgovornijom za sva ratna stradanja i pustošenja na tlu bivše Jugoslavije. Armija je ponajviše vlastitim djelima, a ne potezima svojih protivnika uništila sliku koju je desetljećima gradila o sebi kao o najvrjednijem jugoslavenskom postignuću i čuvaru jedinstva svih naroda bivše Jugoslavije. Tako je JNA svojom voljom postala jedan od grobara druge Jugoslavije.

Ova knjiga predstavlja vrijednu novinu u istraživanju sveukupne uloge JNA u jugoslavenskoj krizi i raspadu Jugoslavije. Usprkos nedostupnosti većeg dijela arhivske građe o predratnoj i ratnoj ulozi JNA, autor je s dostupnom građom napisao djelo koje sasvim dostatno može poslužiti kao temelj i polazište za sva buduća istraživanja tematike vezane za najnoviju povijest Jugoslavenske narodne armije. Kao takva preporučljiva je ne samo užem krugu povijesnih istraživača već i najširim krugovima čitateljstva.

Mladen Barać

Zvonimir ŠEPAROVIĆ (ur.): *O žrtvama u ratu i miru. Zbornik radova 4. hrvatskoga žrtvoslovnog kongresa* (Zagreb: Hrvatsko žrtvoslovno društvo, 2007.), 110 str.

Hrvatsko žrtvoslovno društvo je od osnivanja 1990. godine održalo tri kongresa koji su rezultirali opsežnim zbornicima radova. Tema četvrtoga kongresa bila je: "O žrtvama u ratu i miru". Izlaganja su prilagođena za objavljivanje u zborniku od gotovo sedamsto stranica. Urednik Zbornika je dr. Zvonimir Šeparović koji je u proslavu objasnio sve oko organiziranja 4. kongresa, a posebno je zahvalio pokrovitelju dr. Johnu Dussichu, predsjedniku Svjetskog viktimološkog društva, Hrvatu iz Amerike.

Zbornik je podijeljen u pet dijelova: Uvodni referati, Povijesne teme, Domovinski rat, Žrtve u miru i Umjetnici kongresu.

Uvodne referate podnijeli su: dr. Zvonimir Šeparović, dr. Josip Jurčević, fra Zlatko Špehar, Josip Faričić, dr. Ksenija Turković, Branimir Molak i Mitja Ferenc. Na 110 stranica stručno je obrađeno stradanje Hrvata u 20. stoljeću, a posebno je opširan i znanstvenom dokumentacijom potkrepljen rad dr. Turković *Pravni okvir zaštite prava žrtava/svjedoka u Republici Hrvatskoj*.

Kongres je bio prigoda da se čuje i o stradanju fratara u Rami prije 450 godina koji su ušli u hrvatski martirologij kao Ramski mučenici (Šimun Penava). O temi Bleiburga i križnih putova piše više autora: Marko Veselica, Ante Beljo, Ivan John Prcela, Zvonko Springer, Ivan Prižmić Ćirko, Tomislav Nurberg, Da-

mir Borovčak i Stjepan Brajdić koji su dokumentima i svjedočenjima doprinijeli osvjetljavanju ovih stradanja. Opširnije su obrađene žrtve odžačkog kraja (Ivo Balukčić), zatim Krnjeuše, Vrtoča, Bjelaja (Ana Došen), Samarice u Moslavačkoj gori (Katica Šarlija), Župe Ružića u Hercegovini (fra Andrija Nikić), zatim žrtve angloameričkog bombardiranja Bihaća (Ivan Dujmović). O stradanju muslimana u 2. svjetskom ratu u Ljubinji (BiH) piše Mirsad Bakšić, a Mate Gogić Pavlov pokušava domunentima osvjetliti ulogu Jure Francetića u spašavanju muslimanskog stanovništva od četničkog pokolja u Foči 1941. godine. Bugarska povjesničarka Diana Glasnova istražuje sudbinu 13 hrvatskih časnika 64. i 65. klase bugarske vojne akademije koje su 1944. u Srbiji likvidirali pripadnici OZNA-e. Franjo Talan donosi žrtvoslov općine Cestica u Varaždinskoj županiji gdje su opisane 183 žrtve 2. svjetskog rata i poraća i 4 žrtve Domovinskog rata s opširnim podacima tako da se ovo može uz ilustriranu dokumentaciju tiskati kao poseban žrtvoslov. Hoće li sudbina dubrovačkog biskupa Josipa Carevića kojeg su 1945. ubili partizani u Strmcu kod Velikog Trgovišća biti razjašnjena i grob pronađen, pita se Jozo Suton u povećem članku koristeći novija saznanja pa i diplomski rad studenta na ovu temu. O partizanskom logoru na Kanalu (danas Autobusni kolodvor) u Zagrebu svjedoči Zvonimir Zorić iznoseći dio svog dnevnika. O žrtvama Đakova i Đakovštine u 2. svjetskom ratu i poraću piše Sanja Rogožšola prema istoimenom žrtvoslovu koji je promoviran na kongresu.

Domovinski rat je posebno poglavlje u kojem su opisana stradanja u Vrbanji (Ivan Ćosić Bukvin). Potresne su fotografije o stradanju mještana u selima Balinci, Četekovac i Čojlug 4. rujna 1991. koje donosi Miroslav Gazda jedan od autora virovitičkog žrtvoslova. O 452 ubijena

hrvatska civila u Lici dokumentirano donosi Ana Tomljenović. Iznosena su stručna liječnička istraživanja o samoubojstvima branitelja (Ljubomir Radovančević). Pregledni rad s kratkim opisima srbijanskih koncentracijskih logora donosi Šimun Penava opširnije obrađujući logor Begejci. Upozoreno je o općim problemima mina u Republici Hrvatskoj (Mirko Ivanušić), a opširnije se govorilo o žrtvama mina u Zadarskoj županiji (Nevenka Marinović). Hrvatska žrtva i Haški tribunal je tema na koju je Josip Pečarić ponovo upozorio i aktualizirao, koji je poznat kao autor nekoliko knjiga o Haagu. Spomen dom Ovčara ostaje spomen na žrtve koji treba posjetiti svaki Hrvat, a autor projekta Miljenko Romić obrazlaže kako je zamislio ovo djelo i donosi poruku: „... jer ovo je jedno od mjesta gdje je pohranjeno kolektivno sjećanje“. Ovaj akademski slikar je i likovno oblikovao zbornik kao i plakat za kongres. Koje su zločine počinili mudžahidi, strani ratnici u Armiji BiH, u Bosni i Hercegovini, istraživao je splitski novinar Ivica Mlivončić porijeklom iz Vareša, a o tome napisao opsežne knjige pa i svjedočio na sudu u Haagu.

O žrtvama u miru na 160 stranica ima nekoliko stručnih članaka. O djeci kao žrtvama feminističko-anarhističkog „spolnog odgoja“ piše Ante Vukasović koji svoj rad potkrepljuje opsežnom stručnom literaturom. Jesu li izrazi mobing i buling novijeg datuma objašnjavaju Jadranka Apostolovski i Ljubomir Radovančević u radu *Viktimizacija mobbingom i bullingom. I pobačaj je nasilje* propovijeda fra Martin Planinić, a dr. med. Antun Liseć piše o tri ugroženosti ljudskog bića: od začeca do poroda, za vrijeme školovanja i u starosti. Općenito o civilima kao žrtvama epidemija i bioterorizma bavi se dr. Tomo Sugnetić, a svoja iskustva zajedno sa Zvonkom Olujićem pedantno bilježi opisujući asanaciju oslobođenog područja nakon Oluje u kolovozu 1995.

Stručno se raspravljalo o stradanju u prometu. Naslovi izlaganja su bili: *Učinimo ceste sigurnima* (Nenad Zuber, Alan Vojvodić i Zvonko Šmuk); *Stradavanja u cestovnom prometu* (M. Baković, D. Strinović, J. Škavić i D. Mayer); *Traumatizam u prometu* (Ante Muljačić); *Napadi na prometno osoblje u javnom prijevozu putnika* (Bernard Cvek). Ovi članci su upotpunjeni tablicama i grafikonima.

O temi žrtve nekoliko je članaka koji na razne načine raspravljaju, a o čemu, može se pretpostaviti iz samog naslova. Domagoj Ante Petrić ima temu: *Pitanje o žrtvi kao o predodređenoj vrsti ljudi ili naroda*. Za Ružicu Čavar *Hrvatska je stalno žrtva*. *Žrtva je u procijepu između osvete i oprosta* piše Tuga Tarle, Mile Prpa raspravlja o žrtvi u filozofijskoj misli. Ivan Šimundić svoj rad *Padežna Hrvatska* posvećuje Smiljani Rendić kao paradigmi žrtve hrvatske inteligencije koja je bila nakon Hrvatskog proljeća osuđena za članak *Izlazak iz genitiva ili drugi hrvatski preporod*.

Peto poglavlje upotpunjeno pjesmama i esejima na temu žrtve, koji se prvi put objavljuju, samo pokazuju da je žrtvoslovlje inspiracija koja traje.

Radove s ovako velikog kongresa trebalo bi objaviti u više knjiga od kojih bi jedna bila stručno-znanstvena, a koja bi prošla recenzije. Nadam se da će V. hrvatski žrtvoslovni kongres donijeti nove pomake i okupiti veći broj naročito mlađih znanstvenika koji se bave temom žrtve i stradanja na hrvatskim prostorima.

Šimun Penava

Dragica ŠIMUNEC: *Vukovarska sjećanja: svjedočanstva medicinskih sestara* (Zagreb: Hrvatska komora medicinskih sestara, 2008.), 70 str.

Hrvatska komora medicinskih sestara izdala je knjižicu od 70 stranica satkanu od sjećanja medicinskih sestara koje su proživjele strahote Vukovara. U prvom poglavlju *Bolnica u vrijeme rata* više medicinske sestre Binazija Kolesar i Agneza Aleksijević daju kratku kronologiju događanja u vukovarskoj bolnici od napada na hrvatske policajce 2. svibnja 1991. u Borovu Selu do protjerivanja 21. studenoga 1991. od strane JNA i srpskih paravojsnih postrojbi. Za vrijeme napada na grad Vukovar u prosjeku je zaprimano od 30 do 40 ranjenika, a na sam dan pada grada u bolnici je bilo 396 ranjenika i bolesnika. Vukovarska bolnica imala je 337 medicinskih sestara i tehničara, a u vrijeme Domovinskog rata ostalo ih je samo 130. Nakon pada Vukovara istjerano je 98 sestara, a 32 sestre svojevrijedno su ostale na okupiranom području. Od onih koje su ostale dvije su ubijene u Vukovaru nakon tri mjeseca. Sestre se pitaju: *Tko je odgovoran za odvedene i ubijene?*, i iznose podatke o ubijenim i nestalim. Nakon mirne reintegracije u Vukovar se vratilo 20 sestara.

Medicinske sestre Mihaela Brajković, Agneza Aleksijević i Binazija Kolesar opisujući Odjel za kirurške bolesti u ratnoj bolnici iznose ove podatke: „Tijekom 1991. zbrinuli smo oko 4000 pacijenata, od kojih je bilo 3474 ranjenika, a za vrijeme najteže agresije i blokade oko 2500.“ Prvi ratni ranjenici počinju dolaziti već u ožujku 1991. Malo se znalo da je sukoba, samoranjavanja pa i težih ranjavanja bilo i prije krvoprolića u

Borovu Selu. Rublje se pralo ručno u hladnoj vodi, a kako su se sterilizirali instrumenti u kuhu za kavu, znaju samo sestre koje se svega ovoga prisjećaju nakon 16 godina. Koliki je bio optimizam kod medicinskog osoblja, pokazuje i ovaj zapis: „Svu pokretnu opremu spustile smo u suteren... pa čak i setove za estetsku kirurgiju jer mislile smo, tj. nadale se, da kad rat prođe, nastaviti ćemo tamo gdje smo stali...“

Sestra Binazija Kolesar, danas viša medicinska sestra, govori o traženju svoga Božića i proživljavanja blagdanskih dana u progonstvu. Bila je među rijetkima koja se u Vukovar vratila već u ljeto 1997. i zajedno s vukovarskim franjevcima doživjela prvi Advent koji je dao takvu nadu „da nema te sile koja će nas odvući iz našega grada“.

Sestra Branka Maslov sjećajući se zadnjih dana u Vukovaru kad je „Došao bivši portir bolnice neki Bogdan, prezimena mu se ne sjećam. Upao je u vojničkoj odori, u šinjelu. Ušetao je s puščetinom u bolnicu, u prostorije gdje su bili ranjenici. Bili smo zaleđeni kad smo ga vidjeli u uniformi. Bio je drzak, cerekao se...“, a kad se nakon šest godina vratila u bolnicu isti onaj Bogdan šeta po dvorištu bolnice i nikom ništa. „Hrvatska je politika šokantna“, tužno konstatira sestra Blanka koja je svjedok odvoženja ranjenika na Ovčaru i časne riječi Šljivančanina, časnika JNA da se nikom neće ništa dogoditi.

Medicinska sestra Ružica Đurić ponovno radi na istom mjestu gdje je radila i prije srpske agresije na Vukovar. Žali što nije sve zapisala kad je izašla iz Vukovara kako joj je savjetovala jedna profesorica u Bjelovaru, „a ja sam mislila da je sve u glavi te da to mogu pamtit i prenositi.“ Zapravo je htjela sve te nemisle scene zaboraviti. Sestri Ružici je žao što se o medicinskim sestrama premalo govori, a one su izravno uz ranjenike i sve su te grozote proživjele. Poseban je

problem doživljavanje ekshumacija. Ponosna je što je prva Hrvatica koja se vratila raditi u vukovarsku bolnicu.

Viša medicinska sestra Jasna Žanko, rođena Vukovarka, normalno je živjela i radila u rodnom gradu do svoje 32. godine, a onda je u bolnici koja je skrblila o svim građanima došlo do odlaska bolničkog osoblja srpske narodnosti. „Na mom odjelu (neurologija) mogu reći da je bilo više Srba, a svih ostalih mnogo manje.“ Proživjela je ranjavanje supruga, koji je kao rođeni Sinjanin branio Vukovar i uspjela izaći iz Vukovara, doći u Zagreb gdje danas radi i živi s obitelji. Poruka sestre Jasne je jednostavna: „Važno je da ne mrzite i da ste pomireni sami sa sobom.“

Medicinske sestre Agneza Aleksijević, Binazija Kolesar, Mihaela Brajković, Blanka Maslov, Ružica Đurić i Jasna Žanko dale su kratka svjedočenja o vukovarskoj kalvariji 1991. nakon 16 godina. Predgovor je napisala Dragica Šimunec koja se pojavljuje i kao autor cijele knjige. Jadranka Pavić pogovoru daje naslov: „I nikad narod zaboraviti neće Vukovar.“ Jesu li i ove autorice medicinske sestre?

Knjiga je bogato ilustrirana fotografijama Vukovara ratne 1991. i danas. Nedostaje barem kratki opis fotografija naročito kad se pojavljuju noviji spomenici za koje čitatelj ne zna tko ih je napravio i gdje se nalaze.

Od 130 vukovarskih sestara u ovoj knjizi samo su njih šest napisale svoja svjedočenja. Trebalo bi uzeti svjedočenja svih sestara, ona napisana za vrijeme i neposredno poslije rata kao i danas pa sabrati u jednu veliku knjigu sjećanja obogaćenu fotografijama i dokumentima. Poznavajući dosadašnji opsežni rad u prikupljanju i objavljivanju sudbina medicinskih sestara i tehničkog osoblja u Domovinskom ratu urednika ove knjige Vlade Čuture, vrsnog novinara, za uskoro možemo očekivati još knjiga i zbornika.

Već 1992. izdavačka kuća Medicinska naklada objavljuje knjigu *Medicinska svjedočenja o vukovarskoj tragediji* koju uređuju Anda Raič i Ivica Vučak, a sastoji se od svjedočenja o radu odjela vukovarske bolnice u najtežim ratnim uvjetima. Ovakve knjige, iako tiskane u velikoj nakladi, nestale su već u nekoliko mjeseci pa bi ih valjalo reprintirati, proširiti i učiniti pristupačnim većem broju čitatelja.

Ne znam jesu li medicinske sestre koje su ostale raditi nakon pada Vukovara pisale i objavile svoja sjećanja?

Šimun Penava

Dubravko HALOVANIĆ, Martin BARIĆ i Ivo TURK: *Izravni demografski gubici Karlovačke županije u Domovinskom ratu (prilozi za istraživanje demografskih gubitaka Karlovačke županije koji su posljedica ratnog djelovanja od 1991. do 1995. godine)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2008.), 175 str.

U izdanjima HMDCDR-a objavljena je knjiga koja doprinosi istraživanjima demografskih gubitaka Karlovačke županije u Domovinskom ratu od 1991. do 1995. Knjiga je podijeljena u pet dijelova. Autori su Dubravko Halovanić, inače aktivan sudionik Domovinskog rata, Martin Barić, dipl. oec. i Ivo Turk, znanstveni asistent s Instituta Ivo Pilar. Iz toga se vidi da je u knjizi primijenjen interdisciplinarni pristup. Uvod koji je napisao Dubravko Halovanić (str. 9 - 44) pregled je procesa raspada SFRJ i srpske

agresije na RH, oslobađanja okupiranih dijelova RH, s posebnim osvrtom na Karlovačku županiju. U uvodu autor ističe „strateški trokut“ koji su činili gradovi Zagreb, Karlovac i Sisak te da bi padom bilo kojeg od tih gradova došlo do sloma obrane i ozbiljnog ugrožavanja Republike Hrvatske. Nadalje autor napominje da je od svih republika bivše SFRJ najnepovoljniji vojno-geografski položaj imala Republika Hrvatska. Ističe iznimnu vojno-stratešku važnost Karlovca, i da su o tome svjedočili neprijateljski planovi napada na Hrvatsku u jesen 1991., u kojima se Karlovac navodi kao cilj osvajanja na jednom od strateških smjerova nadiranja JNA, s ciljem rasijecanja Hrvatske i poraza hrvatskih obrambenih snaga. To potkrepljuje citatom iz knjige Veljka Kadijevića *Moje viđenje raspada*.

Drugi dio, napisao je Martin Barić o izravnim demografskim gubicima Karlovačke županije u Domovinskom ratu 1991. – 1995. Ovaj dio knjige je bogato popraćen s 19 tabličnih prikaza: Podaci o narodnosnoj strukturi vojnih osoba mobiliziranih u HV s područja Karlovačke županije (str. 52), Okolnosti pogibije hrvatskih branitelja iz Karlovačke županije u Domovinskom ratu (str. 56), Udio pojedinih područja Karlovačke županije (gradovi i općine) u ukupnom broju poginulih hrvatskih branitelja na tom području (str. 57), Broj poginulih hrvatskih branitelja iz Karlovačke županije po godinama rata (str. 58), Dobna struktura poginulih hrvatskih branitelja iz Karlovačke županije (str. 58), Prosječna starosna dob poginulih branitelja iz/na području Karlovačke županije u nekim postrojbama OS RH (str. 59), Poginuli civili na neokupiranom području Karlovačke županije i u plitvičkom kraju te Hrvati ubijeni na okupiranom području Karlovačke županije u vrijeme mandata snaga UN-a, prema mjestu prebivališta (općina/grad) (str. 62), Okolnosti pogibije 329 civila na neokupiranom

području Karlovačke županije i u plitvičkom kraju (str. 63), Broj poginulih civila po godinama rata na neokupiranom području Karlovačke županije i u plitvičkom kraju uključujući i civile (Hrvate) ubijene na okupiranom području Karlovačke županije u vrijeme mandata snaga UN-a (str. 65) Izravni demografski gubici stanovništva na okupiranom području Karlovačke županije, razvrstani po općinama (str. 69), Okolnosti pogibije stanovništva na okupiranom području Karlovačke županije (str. 70), Broj poginulih po godinama (uoči rata i u ratu) na okupiranom području Karlovačke županije (str. 71), Ranjeni i povrijeđeni pripadnici HV-a i MUP-a prema godini stradanja (str. 72), Izravni demografski gubici na području Karlovačke županije i u plitvičkom kraju u Domovinskom ratu, 1991.-1995. (str. 74), Dobno-spolna struktura stanovništva na području Karlovačke županije 1991. i 2001. (str. 75), Promjene u etničkoj strukturi stanovništva na području Karlovačke županije 1991. i 2001. godine (str. 76).

Ivo Turk je napisao poglavlje u kojem opisuje suvremenu demografsku sliku Karlovačke županije (str. 79-81). Istaknuo je da je u mnogim krajevima Hrvatske prisutan proces depopulacije, te da je u Karlovačkoj županiji od 1991. do 2001. došlo do bitnih promjena u demografskoj dinamici i strukturama, i to u negativnom smjeru, te da je iznimno negativan utjecaj pri tome imao Domovinski rat. Nadalje Turk napominje da se utjecaj Domovinskog rata u Karlovačkoj županiji može promatrati u dvije razine: prvo su izravni demografski gubici u ratu, a drugo su migracijski gubici generirani ratom. Nastavlja da se na temelju proučavanja demografske situacije može zaključiti da je Karlovačka županija integralni dio negativnog demografskog razvojnog pola Hrvatske.

Knjiga također sadrži i 10 vrijednih priloga, a to su popisi i tablice sa statističkim podacima (str. 84-170). Posebno je vrijedan prvi put objavljeni popis gdje možemo vidjeti broj poginulih, ubijenih ili umrlih od posljedica rata na neokupiranom području Karlovačke županije, tijekom srpske agresije na Republiku Hrvatsku 1991.-1995. Radi se o 888 osoba. Također popis nestalih/nasilno odvedenih osoba iz Karlovačke županije u agresiji na Republiku Hrvatsku za koje je traženje pokrenuto pri Upravi za zatočene i nestale Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti pokrenut posredstvom Međunarodnog odbora Crvenog križa (str. 119-121). Radi se o broju od 39 osoba.

Na kraju knjige su tri dokumenta iz gradiva tzv. RSK u Državnom arhivu u Karlovcu: službena bilješka organa sigurnosti OG – 6 od 22. veljače 1992., izvješće SJB Slunj od 6. travnja 1992. i izvješće SJB Slunj od 9. studenog 1992.

Ova knjiga predstavlja vrijedan doprinos povijesti Domovinskog rata na području Karlovačke županije. Svatko tko se bude ubuduće bavio tematikom Karlovačke županije u Domovinskom ratu ovo djelo će mu biti od velike koristi.

Aleksandra Koprivčević

Dubravko HABEK: *Povijest primaljstva, porodništva i ginekologije bjelovarskog kraja* (Bjelovar: Grad Bjelovar, Bjelovarsko-bilogorska županija i Čvor d. o. o., 2008.), 215 str.

Iako u hrvatskoj historiografskoj produkciji zavičajne knjige nisu novina, ipak su još uvijek nedovoljno zastupljene i obrađene. Da i zavičajna povijest

može biti hvalevrijedan istraživački i izdavački pothvat, svjedoči knjiga gornjeg naslova koju su objavili grad Bjelovar, Bjelovarsko-bilogorska županija i Čvor d. o. o. Bjelovar.

Knjiga je na određen način jedinstvena. Naime, prva je monografija o povijesti primaljstva, porodništva i ginekologije bjelovarskog kraja, odnosno grada Bjelovara, a nije ju napisao povjesničar nego dr. med. sc. Dubravko Habek, po struci liječnik, tj. doktor medicine, specijalist ginekologije i porodništva te veliki zaljubljenik u povijest, napose povijest svoga rodnog kraja. Autor je u monografiji historiografske podatke isprepleo s medicinskim što knjizi daje dodatno posebnu stručnost, ali i zanimljivost. S vrlo slikovitom i grafički ukusno složenom vanjskom opremom monografija odmah privlači pozornost. Metodološki je zamišljena, pripremljena i obrađena temeljito i sveobuhvatno u skladu s načelima suvremene povijesne znanosti.

Knjiga Dubravka Habeka, u cjelini gledajući, vrlo je precizna sinteza koja u prva dva poglavlja zorno pokazuje povijesni put primaljstva i porodništva u Srednjoj Europi te navedenoga kraja. Autor kronološki, od godine do godine, u potonjim poglavljima stručno i znanstveno obrađuje navedene teme Bjelovara i bjelovarskog kraja te ih zanimljivo stapa u jednu cjelinu, i to kroz tri, odnosno dva stoljeća stavljajući ih u kontekst povijesnih, demografskih, socioloških, medicinskih i inih zbivanja prateći pri tome sustavno u prvom planu napredak primaljstva i porodništva te ginekologije. Važno je istaknuti da je posebice od sredine 19. stoljeća u knjizi obrađen razvoj te grane medicine kako u navedenom kraju tako, i uzgredice, diljem Hrvatske.

U IX poglavlja složenih kao iscrpni kalendar sa 159 fotografija (dokumenti, ilustracije, osobne slike i drugo) autor

je obradio gotovo sve važnije segmente koje zainteresirani čitatelji, i stručni i obični, mogu tražiti, te čitajući i naći ih u knjizi. Nakon kratkog **Predgovora** i **Sažetka** autor u **prvom**, odnosno **uvodnom, poglavlju** čitatelje upoznaje s razvojem najstarije medicinske struke – primaljstvom i porodničtvom, i to u europskim okvirima (13-17), a potom navodi najstarija poznata mjesta bjelovarskog kraja s posebnim osvrtom na Bjelovar te detaljno iščitava matice rođenih navedenoga kraja, i to od 1680. do 1755. godine pri tome navodeći visok pomor novorođenčadi, dojenčadi i male djece u svim župama bjelovarskog područja, kao i visok pomor roditelja i babinjača (18-26). **Drugo poglavlje** (27-55) zorno, po godinama od 1756. do 1845. opisuje teritorijalno širenje Bjelovara te život u njemu i okolici. Pri tome autor naglašava veliko značenje pridošlih vojnih postrojbi, časnika i članova njihovih obitelji, te njihovo naseljavanje kao i vojnih zdravstvenih djelatnika, napose liječnika, kirurga-ranarnika, primalja i drugih. U ovom odjeljku knjige Habek je istražio i obradio otvaranje prve bjelovarske ljekarne (1768.) te prvi objelodanio pisani trag o postojanju vojne bjelovarske bolnice (22. studenoga 1782.), za razliku od dotadašnjih saznanja da je u Bjelovaru bolnica otvorena tek 1846. izgradnjom zgrade druge vojne bolnice. I u ovom poglavlju sustavno su iščitavane matice rođenih te naveden broj rođene i krštene djece, ali i pomor novorođenčadi i dojenčadi kao i roditelja i babinjača. Iscrpno su pri tome navedeni poimence vojni i gradski (civilni) kirurzi i primalje. **Treće poglavlje** (57-91) nastavlja pratiti razvoj primaljstva i porodništva te autor proširuje temu i na ginekologiju Bjelovara i bjelovarskog kraja nastavljajući kronologiju s 1846. godinom, tj. izgradnjom druge bjelovarske bolnice, koja je najstarija zidana zdravstvena građevina u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, te završava poglavlje s

prvim godinama 20. stoljeća, tj. 1905. i naznakom prijelomnog razdoblja u razvoju te grane medicine kako u austrijskom dijelu tadašnje Austro-Ugarske Monarhije tako i u Hrvatskoj. Tu je, naravno, neizostavno kronološko praćenje broja novorođene i umrle djece te poimenično navođenje liječnika te gradskih primalja s posebnim osvrtom na primalje bjelovarskog kraja. Budući da je ova knjiga i svojevrsan biografski leksikon, prvi put autor na 91. str. navodi kratku biografiju liječnika Rudolfa Wagnera. Sve karakteristike navedenog leksikona u potpunosti odaje **četvrto poglavlje** (95-98) koje obrađuje petogodišnje razdoblje navodeći nekoliko liječnika bjelovarskog kraja posebice se zadržavši na značenju primarnog bolničkog liječnika Milana Begića naznačivši djelovanje, uz civilne bolničarke, i rad sestara milosrdnica. **Peto poglavlje** (99-111) opisuje vremensko razdoblje od 1912. do 1923. te autor uz kratki opis bjelovarske svakodnevice nastavlja iscrpno opisivati značenje civilne bolnice pri zdravstvenoj zaštiti materinstva. No, unatoč plejadi tadašnjih izvrsnih liječnika (Antun Gottlieb, Eugen Sattler, Nikola Karlić, Ivan Dobrović, Bela Milhofer...) i primalja (Katarina Soćec i Ana Sekulić), uz kratke biografije pojedinih, autor i nadalje navodi visok pomor novorođenčadi i dojenčadi, materalne smrti, a u kratkim crtama opisuje bolničko liječenje nedonoščadi, hospitalizaciju patoloških trudnoća, gradsko i seosko domicilno primaljstvo te otvaranje 1920. dermatovenerološkog odjela i drugo. **Šesto poglavlje** (113-129) obrađuje temu od 1924. do 1939. osvrnuvši se na otvaranje zgrade bjelovarske „Nove bolnice“ u kojoj je smješten kirurško-ginekološki odjel, posebice se bavi gradskim i terenskim primaljstvom, osnivanjem sektorskih ambulanti, mortalitetom roditelja, babinjača i drugim (ne)prilikama izravno vezanim za temu. I u ovom poglavlju, kao i sljedećim

(VII, VIII i IX poglavlje – 131-202)
autor poimence navodi gotove sve liječnike, bolničarke-pomoćnice, pomoćne bolničare i medicinske sestre koji su djelovali u navedenom razdoblju, tj. do 1961. godine koja je posljednja godina autorovog istraživanja. Tu su i nadalje hvalevrijedni biografski podaci najznačajnijih liječnika i primalja te vrlo živa i slikovita kazivanja primalja u miru koje su svojevrsni živi svjedoci razvoja te struke. U predratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju istaknuta je standardizacija školovanja, djelovanje medicinskog osoblja te napredak struke i društva. I u ovim poglavljima autor je prvi put na jednom mjestu iznio ne samo podatke o rođenim i umrlim, nego se pozabavio i bolestima, društvenim stanjem i saznanjima vezanim uz bjelovarsku bolnicu.

Uz navedene primjere vrijednost je ove povijesne monografije, koja je ujedno i prilog za daljnje istraživanje Bjelovara i bjelovarskog kraja, u životnosti koja je očitovana u tjelesnosti navedenih osoba koje unatoč vremenskoj distanci (stoljeća i desetljeća) dijelili su i dijele iste sudbine kao i njihovi pacijenti. Pri izradi ove hvalevrijedne knjige autor se služio njemu dostupnom stručnom i inom literaturom, arhivskom građom, tj. oko 200 različitih pisanih vrela pohranjenih u Državnom arhivu u Bjelovaru i Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu te je oblikovao desetke kazivanja poimence navedenih kazivačica, većinom primalja (str. 203-207).

Budući da je knjiga temeljena na znanstvenoj metodologiji suvremene historiografije te napisana razumljivim jezikom i stilom, zasigurno će dobiti zavidno mjesto u bibliografiji hrvatske medicinske povijesti.